

"Αρχαίες Πρακτικές Ευθανασίας: Κέα και Μασσαλία¹"

Αγγελική Πετροπούλου

κύρια ερευνήτρια στο Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας / Ε.Ι.Ε.

Για τον καθηγητή Γεώργιο Κ. Παπαδημητρίου

Η σύγχρονη και η αρχαία αντίληψη²

Λέξη ταυτόσημη με τον ανώδυνο θάνατο, η ευθανασία χρησιμοποιείται τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα σαν ένας τεχνικός όρος. Δηλώνει το

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί προκαταρκτική παρουσίαση εργασίας προς δημοσίευση στα αγγλικά (Angeliki Petropoulou, "Euthanasia by Opium or Hemlock: Keos, Athens and Massilia") η οποία προέκυψε από έρευνα που χρηματοδοτήθηκε με πρόγραμμα ΠΕΝΕΔ (1996). Για το σχεδιασμό και την επιστημονική εκτέλεση του προγράμματος υπεύθυνη ήταν η παρούσα συγγραφέας, με συνεργάτιδα την κ. Αφροδίτη Αβαγιανού, Δ.Φ. Ευχαριστώ θερμά την κ. Νίκη Γουλανδρή η οποία με καλωσόρισε στο Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας. Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου στην κ. Δανάη Τσιτούρη, διευθύντρια της Βιβλιοθήκης του Μουσείου, και στις κυρίες Έλλη Σταματιάδου και Κική Δήμα, οι οποίες έθεσαν απλόχερα στη διάθεσή μου τον εξοπλισμό της βιβλιοθήκης και συλλογές δειγμάτων κωνείου. Ευχαριστία οφείλω και στην κ. Ελένη Μωράτη, υπεύθυνη του Φωτογραφικού Αρχείου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.
2. Οι μεταφράσεις των αρχαίων ελληνικών και λατινικών κειμένων έγιναν από τη συγγραφέα, εκτός όπου δηλώνεται διαφορετικά. Τα ακόλουθα βιβλία και άρθρα αναφέρονται συντομογραφικά: *Heraclides Lembus Excerpta Politiarum*, ed. and tr. Mervin R. Dilts, *Greek, Roman and Byzantine Monographs* 5 (Durham 1971)· *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια της Εκδοτικής Αθηνών*, τόμ. 10 *Φυτολογία* (Αθήνα 1983)· Δ. Σ. Καββάδα, *Εικονογραφημένος Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν*, τόμ. V, VI (Αθήνα 1956)· *Poetae Comici Graeci (PCG)*, ed. R. Kassel et C. Austin, τόμ. VI 2, VII (Berlin 1998, 1989)· *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου*, επιμ. Α. Γ. Μενδώνη - Α. Ι. Μαζαράκης Αινιάν, *Μελετήματα* 27 (Αθήνα 1998)· Π. Κρητικός και Σ. Παπαδάκη, «Μήκωνος και οπίου ιστορία και εξάπλωση εν τη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου κατά την αρχαιότητα», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1963): 80-150· R. Meiggs, *The Athenian Empire* (Oxford 1972)· W. B. Ober, "Did Socrates Die of Hemlock Poisoning?" *Ancient Philosophy* 2 (1982): 115-121· F. Römer, "Ein Glanzstück römischer Memorabilienliteratur (Val. Max. 2,6,8), *Wiener Humanistische Blätter* 31 (1989): 52-65· M. Seefelder, *Opium. Eine Kulturgeschichte*³ (Landsberg 1996)· I. Συκουτρή, *Πλάτωνος Συμπόσιον*² (Αθήνα 1951).

θάνατο ο οποίος προκαλείται ή επισπεύδεται με τη βοήθεια της ιατρικής, ώστε άνθρωποι με ανίατες ασθένειες να φεύγουν από τη ζωή όσο γίνεται πιο ανώδυνα.³

Η αντίληψη ότι η κοινωνία πρέπει να ενθαρρύνει ή να συμπαρίσταται τους ασθενείς αυτούς, είτε πεθαίνουν με την επέμβαση γιατρών είτε αυτοκτονούν, ανάγεται σε δύο άγγλους φιλοσόφους: στον Francis Bacon και στον Thomas More. Στην *Ουτοπία* του More,⁴ οι ιερείς κι οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι μίας φανταστικής πολιτείας ενθαρρύνουν τον άρρωστο που υποφέρει χωρίς ελπίδα να προτιμήσει έναν ανώδυνο θάνατο. Όσοι ασθενείς πείθονται, τερματίζουν εθελοντικά τη ζωή τους με ασιτία, ή πέφτουν σε βαθύ κώμα με τη βοήθεια άλλων, προφανώς γιατρών. Ένας τέτοιος θάνατος θεωρείται τιμητικός. Αντίθετα ο αυτόχειρας, αυτός δηλ. που αυτοκτονεί για λόγους όχι κοινωνικά αποδεκτούς, χάνει κάθε δικαίωμα για ταφή ή αποτέφρωση. Το σώμα του ρίχνεται χωρίς τελετουργία σε κάποιο έλος.

Στο ίδιο θέμα αναφέρεται κι ο Bacon, εκφράζοντας τη γνώμη του για το ποια πρέπει να είναι η στάση της ιατρικής.⁵ Θεωρεί καθήκον κι ανθρωπιά των γιατρών αντί να εγκαταλείπουν τους ασθενείς αυτούς να βρίσκονται κοντά τους ως το τέλος, βοηθώντας τους να αποχωρήσουν από τη ζωή όσο πιο εύκολα κι ανεπαίσθητα. Αυτό το είδος θανάτου χαρακτηρίζει ο Bacon με τον ελληνικό όρο *ευθανασία* ο οποίος εμφανίζεται για πρώτη φορά στο έργο του με τη σημερινή τεχνική έννοια.

Λίγες γραμμές πιο πριν ωστόσο ο Bacon διακρίνει το θάνατο που απαλύεται με τη βοήθεια των γιατρών από έναν άλλο πολύ ευτυχέστερο: την ευθανασία που επιθυμούσε για τον εαυτό του ο ρωμαίος αυτοκράτορας Αύγουστος. Σύμφωνα με το βιογράφο του Αυγούστου Σουητώνιο,⁶ από τον οποίο φαίνεται ότι προέρχεται η πληροφορία για το ρωμαίο αυτοκράτορα, ο

3. Πρβ. Εμμ. Κριαρά, *Νέο Ελληνικό Λεξικό* (Αθήνα 1995): στο λ. *ευθανασία*.

4. Βλ. λατινικό κείμενο ανατυπωμένο από την πρώτη έκδοση στο, *The Utopia of Sir Thomas More. Ralph Robinson's Translation with Roper's Life of More and Some of his Letters*, ed. George Sampson (London 1910): 401. Η μετάφραση του λατινικού κειμένου στη σειρά *Penguin Classics* είναι του Paul Turner (Harmondsworth 1965): 102 (από όπου μεταφράσθηκε στα ελληνικά από τον Γιώργο Καραγιάννη [Αθήνα 1970]).

5. Francis Bacon, *De dignitate et augmentis scientiarum ad regem suum libri IX*, ed. J. J. Bockenhofer (Strassburg 1654): 204-205.

6. Sueton. *Aug.* 99.2.

Αύγουστος είχε έναν εύκολο θάνατο, τέτοιο που πάντοτε επιθυμούσε. Γιατί σχεδόν πάντα όταν άκουγε ότι κάποιος είχε πεθάνει γρήγορα κι ανώδυνα, προσευχόταν να έχουν ο ίδιος κι οι δικοί του μία παρόμοια ευθανασία: αυτός ήταν ο όρος (δηλ. η ελληνική λέξη μεταγραμμένη στα λατινικά) που συνήθιζε ο Αύγουστος να χρησιμοποιεί σύμφωνα με τον Σουητώνιο.

Με την έννοια αυτή η αντίληψη της ευθανασίας είναι τόσο παλαιά όσο και τα ομηρικά έπη. Στην *Οδύσσεια* ο γρήγορος κι ανώδυνος θάνατος αυτών που ζουν χωρίς αρρώστιες και πεθαίνουν φυσιολογικά από γηρατειά, χαρακτηρίζει τους κατοίκους ενός ουτοπικού νησιού που ονομάζεται Συρία.⁷ Στην κλασική εποχή οι κάτοικοι της Κέας, ενός υπαρκτού νησιού με υγιεινό κλίμα στο οποίο όφειλαν τη μακροβιότητά τους, επέβαλλαν στους εαυτούς τους ένα παρόμοιο είδος ευθανασίας. Τερμάτιζαν τη ζωή τους με σχετικά γρήγορο κι ανώδυνο τρόπο, αφού πρώτα εξασφάλιζαν την έγκριση των συμπολιτών τους. Πριν καλά καλά γεράσουν κι αρρωστήσουν ή υποστούν κάποια σωματική ή πνευματική αναπηρία, αυτοκτονούσαν με ορισμένο δηλητήριο παρουσία των δικών τους και άλλων μαρτύρων. Έπιναν ομαδικά ή ατομικά όπιο ή κώνειο, κι αποχωρούσαν από τη ζωή, λες και έπιναν κρασί, μέσα σε ατμόσφαιρα συμποσίου ή εορταστικής θυσίας. Η ευκολία με την οποία αυτοκτονούσαν αλλά κι ο τρόπος με τον οποίο αποχωρούσαν από τη ζωή σα νά πιναν κρασί, σχετίζεται πιθανότατα έμμεσα με το γεγονός ότι στην Κέα οι ενήλικοι μετά το θάνατό τους αφηρωίζονταν (περνούσαν δηλ. στη σφαίρα των ηρώων). Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια εποχή σε άλλα μέρη της Ελλάδας απεικονίζουν με ανάλογο τρόπο ανώνυμους κι επώνυμους ήρωες να αποχωρούν από τη ζωή ή να συνεχίζουν την ύπαρξή τους στον άλλο κόσμο, δηλ. σα να πίνουν κρασί κατά τη διάρκεια συμποσίου.

Η αυτοκτονία των γηραιών κατοίκων της Κέας είχε και παλαιότερα θεωρηθεί ως πρακτική ευθανασίας,⁸ χωρίς όμως να έχει ποτέ σχολιασθεί από την οπτική αυτή. Μία παρόμοια αν και λιγότερο γνωστή πρακτική ευθανασίας επικρατούσε, όπως θα δούμε, και στη μακρινή ελληνική αποικία της Μασσαλίας.

7. Βλ. πιο κάτω, υπ. 12· η λέξη όμως *εϋθανασία* μαρτυρείται πολύ αργότερα, βλ. κείμενο πιο κάτω.

8. Βλ. H. J. Rose, στην *Encyclopedia of Religion and Ethics* 5 (1912) στο λ. *euthanasia* 2 (Greece): 599-600 (όπου η αρχαία Κέος αναφέρεται εσφαλμένα ως Κως).

1. Η εθελοντική ευθανασία των γηραιών Κείων (Κλασική εποχή)

Η λέξη *ευθανασία* εμφανίζεται για πρώτη φορά σε απόσπασμα από χαμένη πια σήμερα κωμωδία του ποιητή Ποσειδίππου ο οποίος άκμασε γύρω στο 300 π.Χ.⁹ Για τον κωμικό ποιητή η ευθανασία είναι ό,τι καλύτερο εύχεται κανείς να τύχει από τους θεούς, *ὧν τοῖς θεοῖς ἄνθρωπος εὐχεται τυχεῖν, τῆς εὐθανασίας κρείττον οὐδὲν εὐχεται*. Με τη λέξη αυτή ο Ποσειδίππος εννοεί προφανώς το γρήγορο κι ανώδυνο θάνατο, όπως αυτόν που επιθυμούσε αργότερα ο Αύγουστος.

Στην εποχή του Ομήρου οι άνθρωποι που έχουν το προνόμιο αυτό είναι οι κάτοικοι της Συρίας.¹⁰ Πρόκειται μάλλον για ένα άγνωστο νησί που προβάλλει μέσα από την ομηρική γεωγραφία με όλα τα χαρακτηριστικά μίας ουτοπικής πολιτείας. Η ζωή των ανθρώπων εδώ κυλά χωρίς φτώχεια και μισητές αρρώστιες.¹¹ Κι όταν γεράσουν και φθαρούν φυσιολογικά, καταφθάνει στο νησί η Άρτεμη με τον Απόλλωνα, ο οποίος τους θανατώνει γρήγορα κι ανώδυνα με τα βέλη του.¹² Πολλούς αιώνες μετά τον Όμηρο τα γηρατεία χωρίς αρρώστιες (*εὐγηρία*) και ο γρήγορος κι ανώδυνος θάνατος (*εὐθανασία*) εξακολουθούν να λογίζονται ως τα μεγαλύτερα ανθρώπινα αγαθά.¹³

Στην κλασική εποχή ένα υπαρκτό ελληνικό νησί με υγιεινό κλίμα, του οποίου οι κάτοικοι, κυρίως οι γυναίκες, απολάμβαναν μακροζωία, ήταν το αιγαιοπελαγίτικο νησί της Κέας. Όταν γερνούσαν οι μακρόβιοι κάτοικοι του νησιού αυτού, πριν ακόμη αρρωστήσουν ή υποστούν κάποια αναπηρία (όχι μόνο σωματική-απώλεια όρασης, ακοής, κ.λπ., αλλά και πνευματική, όπως π.χ. η εξασθένηση της μνήμης) αυτοκτονούσαν με δηλητήριο. Σχετικές πληροφορίες παρέχει ένας ιστορικός του 2ου αι. π.Χ., ο Ηρακλείδης Λέμβος. Ο

9. PGC (Kassel-Austin) VII: 571, απ. 19.

10. Ομ. Όδ. 15.403-414.

11. Ομ. Όδ. 15.407-408: «εκεί δεν γνώρισαν οι άνθρωποι ποτέ τους φτώχεια, αρρώστια μισητή/ δεν μαραζώνει τους άμοιρους θνητούς (η μετάφραση είναι του Δ. Ν. Μαρωνίτη [Αθήνα 1997]).

12. Ομ. Όδ. 15.409-411: «κι όταν τους πάρουν τα γεράματα στην πολιτεία αυτή, / και φθίνουν τα φύλα των ανθρώπων, έρχεται τότε η Άρτεμη, έρχεται/ ο Απόλλων αργυρότοξος, που ρίχνοντας τα βέλη του ανεπαίσθητα/ μεμιάς τους θανατώνει» (μεταφράζει ο Δ. Ν. Μαρωνίτης).

13. Βλ. Φίλων. *Περί γενέσεως Ἄβελ και ὧν αὐτός τε και ὁ ἀδελφός αὐτοῦ Κάϊν ἰερουργοῦσιν* 100: *τίς οὖν ἀγνοεῖ ὅτι εὐγηρία και εὐθανασία μέγιστα τῶν ἀνθρωπειῶν ἀγαθῶν ἔστιν;*

συγγραφέας αυτός δεν είχε προσωπική γνώση του νησιού. Σταχυολόγησε όμως το υλικό του βιβλίου του από χαμένο πια σήμερα έργο του Αριστοτέλη (*Πολιτεΐαι*) του οποίου έδωσε επιτομές. Η επιτομή που μας ενδιαφέρει για την πολιτεία της Κέας είναι η εξής:¹⁴

Δεδομένου ότι το νησί έχει κλίμα υγιεινό κι οι άνθρωποι φθάνουν σε βαθειά γεράματα, ιδιαίτερα οι γυναίκες, οι κάτοικοι δεν περιμένουν να πεθάνουν από γηρατειά, αλλά πριν αρρωστήσουν ή υποστούν κάποια αναπηρία δίνουν τέλος στη ζωή τους, άλλοι με παπαρούνα κι άλλοι με κώνειο.

Στο σχολιασμό που ακολουθεί θα σταθούμε ιδιαίτερα στα συγκεκριμένα δηλητήρια με τα οποία τερμάτιζαν τη ζωή τους οι Κείοι, αλλά και στο γεγονός ότι η αυτοκτονία τους ήταν εθελοντική κι όχι αναγκαστική, όπως συχνά παρερμηνεύεται.

Με τη λέξη παπαρούνα (*μήκων*: στο αρχαίο ελλην. κείμεν.: *μήκωνι*) ο συγγραφέας εννοεί ασφαλώς την υπνοφόρο μήκωνα (*papaver somniferum*)¹⁵ από την οποία εξάγεται το όπιο. Στην ανατολική Μεσόγειο η καλλιέργειά της ήταν διαδεδομένη ήδη τη 2η χιλιετηρίδα π.Χ.¹⁶ Για να εξάγουν το χυμό, χάραζαν την ημιώριμη *κάψα* (=τη θήκη του καρπού η οποία περιέχει τα σπέρματα) της παπαρούνας με τρόπο που γίνεται για πρώτη φορά αρχαιολογικά αντιληπτός στο υστερομινωικό πήλινο είδωλο της θεάς των Μηκώνων.¹⁷ (εικ. 1) Από το στέμμα στο κεφάλι της θεάς υψώνονται τρεις παπαρούνες με κατακόρυφες χαρακιές στις κάψες τους. Το σχήμα της κάψας είχαν και τα μικρά πήλινα φιαλίδια μέσα στα οποία μεταφερόταν από χώρα σε χώρα το ακατέργαστο όπιο σε υγρή μορφή.¹⁸ Στην ιστορική τουλάχιστον εποχή έπιναν το όπιο διαλυμένο σε ποτό, συνήθως γλυκό κρασί, επειδή η γεύση του είναι πικρή.¹⁹ Το

14. Βλ. αρχαίο κείμενο στην έκδοση *Heraclidis Lembi Excerpta Politiarum*, ed. and tr. Dilts: 24, αρ. 29.

15. Για το φυτό, βλ. Καββάδα, *Εικονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν*, τόμ. VI: 3019-3022. Βλ. επίσης *Ελληνική Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10 Φυτολογία: 234-236.

16. Όπως υποδηλώνουν πολυάριθμα μυκηναϊκά και μινωικά ευρήματα στην Ελλάδα και στην Κύπρο με απεικόνιση χαραγμένης κάψας παπαρούνας, βλ. Κρητικός-Παπαδάκη, «Μήκωνος και οπίου ιστορία»: 89-126.

17. Σ. Μαρινάτος, *Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάδα* (Αθήνα 1959): εικ. 130-131 και σελ. 107· P. G. Kritikos, "Der Mohn, das Opium und ihr Gebrauch im Spätminoicum III. Bemerkungen zu dem gefundenen Idol der minoischen Gottheit des Mohns," *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 35 (1960): 54-73, και πίν. I-II.

18. R. S. Merrillees, "Opium Trade in the Bronze Age Levant" *Antiquity* 36 (1962): 287-292, και πίν. XLII-XLIII.

Εικ. 1: Υστερομινωικό III πήλινο είδωλο της θεάς των Μηκώνων από το Γάζι. (Με την ευγενή παραχώρηση του Μουσείου Ηρακλείου).

ίδιο έκαναν προφανώς και στην Κέα, όταν το χρησιμοποιούσαν όπως κι αλλού ως υπνωτικό ή καταπραϋντικό.²⁰ Κατ' εξαίρεση όμως οι γέροντες της Κέας το χρησιμοποιούσαν ως δηλητήριο με το οποίο αυτοκτονούσαν. Η θανατηφόρος δράση του οφείλεται στη μορφίνη, ένα από τα αλκαλοειδή συστατικά του.²¹ Η μορφίνη επιδρά πάνω στο κεντρικό νευρικό σύστημα και φέρνει ύπνο.²² Η υπερβολική δόση οπίου ρίχνει το χρήστη σε κώμα. Ο θάνατος, φαινομενικά ειρηνικός κι ανώδυνος, προξενείται από την παράλυση της αναπνοής.²³

Όσο για το κώνειο, πρόκειται για το λεγόμενο κώνειο το στικτό (*conium maculatum*) το οποίο ανήκει στην οικογένεια σκιαδανθή ή σκιαδιοφόρα.²⁴ (εικ. 2)

Το φυτό, για το οποίο υπάρχει ακριβής περιγραφή στον Διοσκουρίδη,²⁵ ονομάζεται έτσι εξαιτίας των πορφυρών στικμάτων στα χαμηλότερα μέρη των μίσχων του. Η ντοπιολαλιά βρωμόχορτο οφείλεται στη βαριά οσμή του. Όλα τα μέρη του, αλλά κυρίως τα φύλλα (ιδιαίτερα πριν ωριμάσουν) κι οι ώριμοι καρποί, περιέχουν αλκαλοειδή από τα οποία τοξικότερα είναι η κωνειίνη και η κωνεικείνη.²⁶ Όπως κι η μορφίνη, η κωνειίνη παραλύει το νευρικό σύστημα.²⁷ Ο θάνατος προέρχεται τελικά από ασφυξία, ο χρήστης όμως διατηρεί ως το τέλος επαφή με το περιβάλλον.²⁸

19. Κρητικός-Παπαδάκη, «Μήκωνος και οπίου ιστορία»: 146.

20. P. G. Kritikos and S. P. Papadaki, "The History of the Poppy and of Opium and their Expansion in Antiquity in the Eastern Mediterranean Area", *Bulletin of Narcotics* 19. no. 3 (1967): 23, 7.

21. Για τα αλκαλοειδή του οπίου, βλ. Seefelder, *Opium*: 149, πίν. 30.

22. Στο ίδιο: 151-152.

23. Στο ίδιο: 152.

24. Καββάδα, *Εικονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν*, τόμ. V: 2228-2229. Βλ. επίσης *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10, Φυτολογία: 164.

25. Διοσκουρ. 4.78.1.

26. Καββάδα, *Εικονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν*, τόμ. V: 2229. *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10, Φυτολογία: 164.

27. Ober, "Did Socrates Die of Hemlock Poisoning?": 119.

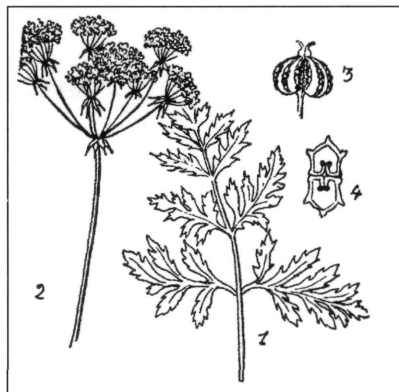
28. Στο ίδιο: 119-120.

Στην Κέα το κώνειο ήταν πιθανότατα αυτοφυές, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Φαίνεται όμως ότι παλαιότερη εδώ ήταν η χρήση του οπίου ως θανατηφόρου δηλητηρίου. Αυτοκτονίες γερόντων με όπιο αναφέρονται μόνο στην πιο πάνω επιτομή του Ηρακλείδη Λέμβου από τις Πολιτείες του Αριστοτέλη, ενώ αυτοκτονίες με κώνειο μαρτυρούνται σε όλες ανεξαιρέτως τις πηγές. Έτσι το κώνειο, όχι το όπιο, έγινε το σήμα κατατεθέν της αυτοκτονίας των Κείων.

Ότι οι γέροντες της Κέας τερμάτιζαν εθελοντικά τη ζωή τους, γίνεται φανερό κι από χωρίο του Αιλιανού ο οποίος αντλεί από άγνωστη σε μας πηγή (Ποικίλη ιστορία 3.37):

Είναι έθιμο των Κείων, όσοι από αυτούς έχουν φθάσει σε βαθειά γεράματα, σα να προσκαλούν ο ένας τον άλλο σε επίσημο γεύμα ή εορταστική θυσία, να συγκεντρώνονται, να βάζουν στεφάνια και να πίνουν κώνειο. Έτσι κάνουν όταν συνειδητοποιούν ότι δε μπορούν να εργαστούν προς όφελος της πατρίδας κι ότι αρχίζουν πια να ξεμωραίνονται κάπως λόγω ηλικίας.

Αξιοσημείωτο στην περιγραφή του Αιλιανού είναι η εορταστική ή τελετουργική ατμόσφαιρα μέσα στην οποία οι υπέργηροι Κείοι αυτοκτονούσαν μαζικά. Η εικόνα των ανθρώπων που πίνουν κώνειο φορώντας στεφάνια στο κεφάλι ανακαλεί το αρχαίο συμπόσιο. Με παρόμοιο εθιμοτυπικό οι συμποσιαστές στεφανώνονταν στην αρχή της οινοποσίας (του πότου) πριν προσφέρουν σπονδές στους θεούς.²⁹ Στεφάνια φορούσαν ωστόσο κι αυτοί που προσέφεραν θυσίες στους θεούς.³⁰ Με τον τρόπο αυτό έθεταν τους εαυτούς τους κάτω από την προστασία της θεότητας.³¹ Η μαζική αυτοκτονία των Κείων είναι ασφαλώς κατάλοιπο περιόδου στην οποία τα άτομα ζούσαν με συλλογική συνείδηση. Όπως στην ομηρική εικόνα της Συρίας ο Απόλλων ερχόταν και

Είχ. 2: Κώνειο το στικτό (*Conium maculatum*) 1, φύλλο. 2, σκιαδίο. 3, καρπός (κάψα). 4, εγκάρσια τομή καρπού (από το Εικονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν του Δ. Σ. Καββάδα)

29. Σκουτρή, Πλάτωνος Συμπόσιον²: 32*-33*.

30. W. Burkert, *Greek Religion*, tr. John Raffan (Cambridge, Mass. 1985): 56

31. Αριστοφ. Πλοῦτος 21 κ.ε. Πρβ. Σκουτρή, Πλάτωνος Συμπόσιον²: 33*.

θανάτων με τα βέλη του συγχρόνως όλους όσους είχαν υποστεί τη φυσιολογική φθορά των γηρατειών, έτσι και στην Κέα αυτοκτονούσαν ομαδικά κάθε φορά όσοι είχαν φθάσει σε βαθειά γεράματα.

2. Το ψήφισμα για την αυτοκτονία των γερόντων της Ιουλίδας στη διάρκεια αθηναϊκής πολιορκίας (5ο αι. π.Χ.;)

Μία διαφορετική άποψη του εθίμου αυτού παρέχει ο γεωγράφος Στράβων σε πολύ γνωστό χωρίο που αναφέρεται στην τετράπολη της Κέας. Σχετικά με την Ιουλίδα, την πιο σημαντική πόλη του νησιού, ο Στράβων αναφέρει τα εξής (10.5.6):

Φημολογείται ότι είχε θεσπισθεί κάποτε νόμος, τον οποίο αναπολεί ο Μένανδρος, (με τους στίχους) 'ωραίο το έθιμο των Κείων, Φανία, αυτός που δεν μπορεί να ζήσει όμορφα, δε ζει άσχημα,' γιατί πρόσταζε όπως φαίνεται ο νόμος όσους είχαν περάσει τα εξήντα να πίνουν κώνειο, για να επαρκεί στους άλλους η τροφή· κι όταν κάποτε ήταν πολιορκημένοι από τους Αθηναίους, ψήφισαν, λένουν, να πεθάνουν (με κώνειο) οι γηραιότεροι ανάμεσά τους, ορίζοντας μάλιστα και συγκεκριμένη ηλικία· οι Αθηναίοι όμως έλυσαν την πολιορκία.

Στο χωρίο αυτό ο Στράβων αναφέρεται σε τρία διαφορετικά πράγματα: 1) σε ένα νόμο γνωστό από φήμη, ο οποίος διέταζε να πίνουν υποχρεωτικά κώνειο όσοι συμπλήρωναν τα εξήντα, ώστε να επαρκεί η τροφή για τους νεότερους, 2) σε ένα δίστιχο από χαμένη πια σήμερα κωμωδία του Μενάνδρου³² στην οποία κάποιος εξέφραζε το θαυμασμό του σε κάποιον Φανία για το έθιμο των Κείων να τερματίζουν τη ζωή τους όταν πια δεν μπορούσαν να ζήσουν καλά (όταν δεν είχαν ποιότητα ζωής, όπως θα λέγαμε σήμερα), και 3) σε ψήφισμα κατά τη διάρκεια πολιορκίας της Ιουλίδας από τους Αθηναίους το οποίο διέταζε να πεθάνουν (με κώνειο) οι γεροντότεροι· η απόφαση όμως αυτή έμεινε ανεφάρμοστη γιατί οι Αθηναίοι έλυσαν στο μεταξύ την πολιορκία.

Σε σχέση με το πρώτο, δηλ. το νόμο της θανάτωσης όσων ήταν άνω των εξήντα, ο Στράβων χρησιμοποίησε τα ρήματα *φημολογείται* (=δοκεῖ, στο αρχ. κείμεν.) και *όπως φαίνεται* (=ὡς ἔοικεν, στο αρχ. κείμεν.) επειδή προφανώς οι

32. PCG (Kassel-Austin) VI 2: 416, απ. 879.

πηγές του δεν επιβεβαίωναν την πληροφορία αυτή παρά μόνον ως φήμη.³³ Ούτε όμως και το δίστιχο του Μενάνδρου, το οποίο οι πηγές συσχέτιζαν πιθανότατα με το φημολογούμενο νόμο, αποδεικνύει την ύπαρξή του νόμου. Διότι ο Αθηναίος κωμικός του 4ου αι. π.Χ. αναφέρεται αντίθετα στο έθιμο των Κείων να αυτοκτονούν εθελοντικά όταν η ζωή τους γινόταν δυσάρεστη. Από την άλλη πλευρά, σε αντίθεση με τον πιο πάνω νόμο, τόσο η πολιορκία της Ιουλίδας όσο κι η απόφαση των Ιουλιητών να πεθάνουν με κώνειο οι γηραιότεροι ανάμεσά τους, πρέπει να είναι γεγονότα ιστορικά. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει το ρήμα λέγουν (=φασί, στο αρχ. κείμεν.) με το οποίο ο Στράβων παραπέμπει στους δύο ή περισσότερους άγνωστους σε μας συγγραφείς από τους οποίους προφανώς αντλεί για τα γεγονότα αυτά.

Μία κατά τα άλλα άγνωστη από άλλες πηγές πολιορκία της Ιουλίδας από τους Αθηναίους μπορεί να νοηθεί μόνο σε σχέση με την εποχή που η Κέα ανήκε στην Πρώτη (478-404 π.Χ.) ή στη Δεύτερη (378-338 π.Χ.) Αθηναϊκή Συμμαχία. Στην πραγματικότητα υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για εχθρικές σχέσεις ανάμεσα στην Αθήνα και στην Κέα στο τέλος της δεκαετίας του 450 π.Χ.: διότι η Κέα ανήκει σε μία ομάδα νησιών (Κυκλάδες) και νησιωτικών πόλεων (της Εύβοιας) οι οποίες απουσιάζουν από τους Αθηναϊκούς Φορολογικούς Καταλόγους της Πρώτης Περιόδου.³⁴ Η Κέα εμφανίζεται για πρώτη φορά στον τελευταίο Φορολογικό Κατάλογο (450 π.Χ.) της περιόδου αυτής.³⁵ Σύμφωνα με παλαιότερη άποψη διακεκριμένου γερμανού ιστορικού,³⁶ η απουσία των νησιών αυτών ανακλούσε τη δυσανεξία τους εναντίον της Αθήνας. Δεν εμφανίζονταν στους καταλόγους, επειδή επέλεξαν να μην πληρώσουν φόρο. Η εξήγηση όμως αυτή απορρίφθηκε στη συνέχεια από τους αμερικανούς συγγραφείς της μνημειώδους έκδοσης των Αθηναϊκών Φορολογικών Καταλόγων.³⁷ Η γερμανική άποψη ωστόσο βρήκε υπερασπιστή τη δεκαετία του '70 στο πρόσωπο του διαπρεπούς άγγλου ιστορικού Russel Meiggs.³⁸ Προσκομίζοντας έμμεσες μαρτυρίες για την επιθετικότητα της

33. Πρβ. G. Glotz στο *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, στο λ. *kôneion*: 862.

34. Meiggs, *The Athenian Empire*: 118-120 και 525.

35. B. D. Meritt, H. T. Wade-Gery, and M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, τόμ. I (Cambridge, Mass. 1939): 306.

36. H. Nesselhauf, "Untersuchungen zur Geschichte der delisch-attischen Symmachie," *Klio Beiheft* 30 (1933): 11-13.

37. Βλ. πιο πάνω, σπ. 35, *The Athenian Tribute Lists*, τόμ. III (Princeton 1950): 267 κ.ε.

38. Meiggs, *The Athenian Empire*: 119-120.

Αθήνας εναντίον της Εύβοιας και των παρακείμενων νησιών στο διάστημα πριν από το 450 π.Χ., ο Meiggs ενίσχυσε τη θεωρία της δυσαρέσκειας των νησιών αυτών για την αθηναϊκή πολιτική.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Meiggs δεν είχε υπόψη του την αθηναϊκή πολιορκία της Ιουλίδας στην οποία αναφέρεται ο Στράβων με αφορμή το ψήφισμα για την αυτοκτονία των γερόντων. Επέσυρε όμως την προσοχή μας σε ψήφισμα των Αθηναίων για τις δουσοληφίες τους με την Ιουλίδα το 362 π.Χ.³⁹ στη διάρκεια δηλ. της Δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας.⁴⁰ Από το ψήφισμα αυτό γίνεται φανερό ότι: 1) οι ιουλιήτες ολιγαρχικοί, οι οποίοι επέστρεψαν μετά τη βίαια επάνοδο της επαναστατημένης Κέας (364 ή 363 π.Χ.) στην Αθηναϊκή Συμμαχία, απέσπασαν την πατρίδα τους Ιουλίδα από τη Συμμαχία,⁴¹ και 2) η Αθήνα αντέδρασε στέλνοντας εναντίον της στόλο. Η αντίδραση της Αθήνας εναντίον των ιουλιητών ολιγαρχικών θυμίζει την αθηναϊκή πολιορκία της Ιουλίδας στην οποία αναφέρεται ο Στράβων.

Η απόφαση να πεθάνουν οι γεροντότεροι, κατά τη διάρκεια αυτής της παλαιότερης μάλλον πολιορκίας της Ιουλίδας, δεν εκτελέστηκε προφανώς επειδή οι Αθηναίοι έλυσαν στο μεταξύ την πολιορκία. Ψηφίσματα που εκδόθηκαν κάτω από την πίεση επικείμενης εχθρικής εισβολής αλλά παρέμειναν ανεφάρμοστα, εξαιτίας της απρόσμενης μεταβολής των καταστάσεων, δεν είναι άγνωστα. Αρκεί να αναφέρω ένα ψήφισμα γνωστό από τον Πολύβιο⁴² αλλά κυρίως από τον Πλούταρχο,⁴³ το οποίο έγινε παροιμιώδες ως απονενομημένο διάβημα των Φωκίων (Φωκική άπύνοια). Οι Φωκείς είχαν αποφασίσει να κάψουν τα γυναικόπεδά τους σε υπαίθρια πυρά, αν τους νικούσαν στο πεδίο της μάχης οι προαιώνιοι εχθροί τους, οι Θεσσαλοί. Το ολοκαύτωμα όμως αποτράπηκε από την απρόσμενη νίκη τους. Τα γεγονότα της φωκικής αντίστασης εναντίον των Θεσσαλών χρονολογούνται γύρω στα 491-481 π.Χ.,⁴⁴ δηλ. τρεις περίπου δεκαετίες νωρίτερα από την εποχή στην οποία τοποθετήσαμε την πολιορκία της Ιουλίδας από τους Αθηναίους.

39. Στο ίδιο: 218.

40. M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, τόμ. II (Oxford 1948): 125, αρ. 142 (βλ. υπόμνημα σε σελ. 128-132).

41. Για τα γεγονότα αυτά, βλ. H-J. Gehrke, *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (München 1985): 76 κ.ε. Βλ. επίσης M. Dreher, *Hegemon und Symmachoi. Untersuchungen zum Zweiten Athenischen Seebund* (Berlin 1995): 120 κ.ε.

42. Πολύβ. 16.32.1-2.

43. Πλουτ. *Γυναικῶν ἀρεταί* 2. Πρβ. Πaus. 10.1.6-7· Πολύαιν. *Στρατηγ.* 8.65.

44. M. Sordi, *La lega tessala fino ad Alessandro Magno* (Rome 1958): 85-91.

Η πολιορκία αυτή κατά τη διάρκεια της οποίας οι κάτοικοι της Ιουλίδας αποφάσισαν να απαλλαγούν από τα άχρηστα στόματα⁴⁵ θυμίζει ένα περιστατικό από την περσική ιστορία. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο,⁴⁶ στην (δεύτερη) πολιορκία της Βαβυλώνας από τους Πέρσες (ύστερος βος αι. π.Χ.) οι επαναστατημένοι Βαβυλώνιοι συγκέντρωσαν κι έπνιξαν όλες τις γυναίκες εκτός από τις μανάδες τους και μία γυναίκα την οποία κράτησε καθένας για να του ετοιμάζει το φαγητό του.

Ανθρωπολογικά παραδείγματα από την αρχαιότητα, τα οποία στηρίζονται σε άγραφους νόμους, θυμίζουν τον υποτιθέμενο νόμο της Ιουλίδας που διέταζε τη θανάτωση όσων είχαν συμπληρώσει τα εξήντα. Ύπήρχε πραγματικά η συνήθεια να θανατώνονται οι γέροντες (και οι ασθενείς) κυρίως σε ινδοευρωπαϊκούς λαούς, υπαρκτούς ή μυθικούς. Ο πρωτόγονος και βίαιος τρόπος με τον οποίο τους θανάτωναν, συχνά όταν γίνονταν εξήντα ή εβδομήντα ετών,⁴⁷ δεν αφήνει καμμία αμφιβολία ότι τα έθιμα αυτά κι άλλα παρόμοια προέρχονται από μία πολύ πρώιμη πολιτισμική βαθμίδα⁴⁸ η οποία δεν άφησε κανένα ίχνος στην εκλεπτυσμένη Κέα.

3. Η ευθανασία μίας υπέργερης αριστοκράτισσας στην Ιουλίδα (πρώιμο αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Από το Βαλέριο Μάξιμο, συγγραφέα συλλογής θαυμαστών και παράδοξων παραδειγμάτων αφιερωμένων στον αυτοκράτορα Τιβέριο,⁴⁹ έχουμε μία

45. Δανείζομαι αυτή την έκφραση από τον Glotz (βλ. πιο πάνω, υπ. 33): 862. Παρερμηνεύει όμως το κείμενο του Στράβωνος όταν σημειώνει ότι “les vieillards de Céos en masse burent de la ciguë.”

46. Ηρόδ. 3.150.2.

47. Τους απομόνωναν σε κάποιο μέρος όπου τους άφηναν να πεθάνουν από αστία (Κάσπιοι), ή τους πετούσαν έξω από τις πόλεις της πόλης (Υπερβόρειοι) ή ακόμη τους στραγγάλιζαν (Τρωγοδύτες)· βλ. Στράβ. 11.11.3· F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, τόμ. I (Berlin 1923): 4.187b (Ελλάνικος)· Διόδ. 3.33.6. Για τους Σαρδήνιους και τους Κανταβρούς, οι οποίοι τους χτυπούσαν με ρόπαλα ή τους πετούσαν από γκρεμούς, βλ. G. Dumézil, “Quelques cas anciens de «liquidation des vieillards»: histoire et survivances” στο *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité, Mélanges Fernand De Visscher*, τόμ. III (1950): 447-51.

48. Όπως ορθά υπέθεσε ο B. Schmidt, “Der Selbstmord der Greise von Keos. Ein kulturgeschichtliches Problem” *Neue Jahrbücher für das klass. Altertum* 11 (1903): 623-624. Πρβ. Römer, “Ein Glanzstück römischer Memorabilienliteratur”: 58. Και από το σημείο αυτό ευχαριστώ τον καθηγητή Römer που μου έστειλε την εργασία του στην οποία δεν είχα αλλιώς πρόσβαση. Εκφράζω επίσης ευχαριστία στη συνάδελφό μου, Σοφία Ζουμπάκη, Δ.Φ., η οποία διευκόλυνε την επαφή μου αυτή.

μοναδική μαρτυρία για το έθιμο ευθανασίας των Κείων, όπως εφαρμοζόταν πια στην εποχή αυτή ατομικά. Ο Βαλέριος Μάξιμος έτυχε να βρίσκεται στην Κέα πιθανότατα το 27 μ.Χ.⁵⁰ Συνόδευε το συγκλητικό πάτρωνά του Σέξτο Πομπήιο ο οποίος διέπλεε το Αιγαίο για να αναλάβει τη διοίκηση της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας. Η Κέα, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης και του λιμένα (Αγίου Νικολάου) στη θέση της αρχαίας Κορησίας (στη δυτική πλευρά του νησιού) ήταν σταθμός για τα πλοία που ταξίδευαν (από τον Πειραιά) στην Ανατολή.⁵¹ Η Κορησία, στο λιμάνι της οποίας το πλοίο του Σέξτου Πομπήιου πρέπει να άραξε, είχε συγχωνευθεί με την Ιουλίδα,⁵² την πιο σημαντική πόλη του νησιού. Η Ιουλίδα βρισκόταν στις πλαγιές ψηλού λόφου στα νότια του λιμανιού (στη θέση της σημερινής Χώρας). Περιβαλλόταν από τείχη στα οποία αναφέρεται ο Βαλέριος Μάξιμος.⁵³

Στη διάρκεια της παραμονής τους, ο Σέξτος Πομπήιος κι η ακολουθία του έλαβαν μία πρόσκληση να παραστούν ως μάρτυρες στην εθελοντική αυτοκτονία με κώνειο μίας υπέργερης αριστοκράτισσας το όνομα της οποίας δεν είναι γνωστό. Το περιστατικό κατέγραψε αργότερα ο Βαλέριος Μάξιμος με περιεκτικότητα, λεπτομέρεια και ζωντάνια. Πρόκειται για ένα λαμπρό δείγμα της ρωμαϊκής γραμματείας για τα θαυμαστά και παράδοξα, ein *Glanzstück römischer Memorabilienliteratur*, όπως χαρακτηρίσθηκε πρόσφατα από τον Römer. Είναι η μοναδική από τις 967 θαυμαστές και παράδοξες ιστορίες της συλλογής *Memorabilia* την οποία ο Βαλέριος Μάξιμος άντλησε από την προσωπική του εμπειρία (2.6.8):⁵⁴

49. *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* για το έργο αυτό και τη σχετική βιβλιογραφία ως το 1980, βλ. P. Kroh, *Λεξικό Αρχαίων Συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων*, μετ.- επιμ. Δ. Λυπουρολής-Λ. Τρομάρας (Θεσσαλονίκη 1996): 742-743. Οι μεταφράσεις εδώ των σχετικών κειμένων βασίστηκαν στην έκδοση *Valeri Maximi facta et dicta memorabilia*, ed. J. Briscoe, τόμ. I (Stuttgart 1998). Ο Römer αποκατέστησε πρόσφατα τον Βαλέριο Μάξιμο στην υπόληψή μας, βλ. "Zum Aufbau der Exemplarsammlung des Valerius Maximus," *Wiener Studien* 103 (1990): 99-107· βλ. επίσης του ίδιου, "Ein Glanzstück römischen Memorabilienliteratur": 52 κ.ε.

50. R. Helm, στη *RE* 8A (1955): 90.

51. Α. Γ. Μενδώνη, «Αρχαία Κέα. Ιστοριογραφία και αρχαιολογικές έρευνες», στο *Κέα-Κύθνος*: 17.

52. Η συγχώνευση πρέπει να έγινε στο πρώτο μισό του 2. αι. π.Χ.: βλ. G. Reger, "The Historical and Archaeological Background to the Disappearance of Koresia and Poiessa on Keos," στο *Κέα-Κύθνος*: 635.

53. Βλ. μετάφραση κειμένου, πιο κάτω, σελ. 28.

54. W. Martin Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility* (London 1992): 1.

Συνέπεσε τότε να ζει εκεί μία κυρία της ανώτατης αριστοκρατίας, εξαιρετικά μεγάλης ηλικίας, η οποία αιτιολόγησε στους συμπολίτες της γιατί έπρεπε να φύγει από τη ζωή. Είχε αποφασίσει να πει δηλητήριο και πολύ υπολόγιζε στην παρουσία του συγκλητικού Πομπηίου για να γίνει ο θάνατός της πιο λαμπρός. Εκείνος, που τον κοσμούσαν όλες οι αρετές, μαζί κι η αναγνώριση του ανθρωπισμού του, δεν μπόρεσε να αποκρούσει την πρόσκλησή της. Την επισκέφθηκε και με πειστικότητα λόγια, τα οποία ανάβλυζαν από το στόμα του σαν από κάποια ευλογημένη πηγή ευφράδειας, προσπάθησε επί πολλή ώρα να την αποτρέψει από αυτό που σκεπτόταν, μάταια όμως. Δέχθηκε τότε να την ακολουθήσει στο έσχατο εγχείρημά της. Η κυρία, η οποία είχε συμπληρώσει τα ενενήντα και διατηρούσε απόλυτα τη σωματική και ψυχική της ισορροπία, έτσι τουλάχιστον διέκρινε κανείς, ξαπλωμένη σε μικρή κλίνη στρωμένη με περισσή κι όχι καθημερινή φροντίδα, και στηρίζοντας το κεφάλι στον αγκώνα είπε: 'Σέξετε Πομπήιε, να σε ανταμείψουν οι θεοί, ιδίως αυτοί που αφήνω παρά αυτοί στους οποίους πηγαίνω, επειδή δεν απαξίωσες ούτε την ενθάρρυνσή σου να ζήσω, ούτε την παρουσία σου στο θάνατό μου. Άλλωστε, επειδή προσωπικά γνώρισα πάντοτε το χαρούμενο πρόσωπο της μοίρας, ας μη δω το θλιμμένο της από απληστία για ζωή. Ανταλάσσω ότι υπολείπεται να ζήσω με το ευτυχισμένο τέλος μου. Πίσω μου αφήνω δύο κόρες κι ένα πλήθος εγγόνια που θα ζήσουν.' Έπειτα η κυρία παρότρυνε τους δικούς της σε ομόνοια, τους μοίρασε την έγγαιο περιουσία της, και στη μεγαλύτερη κόρη έδωσε τα κοσμήματά της και τις ιερές εικόνες του σπιτιού. Η ίδια έπιασε σταθερά με το δεξί της χέρι το ποτήρι στο οποίο είχε αναμιχθεί το δηλητήριο, πρόσφερε λίγες σταγόνες στον Ερμή, επικαλέστηκε τη βουλή του για να την οδηγήσει με ήρεμη πορεία στο καλύτερο μέρος του κάτω κόσμου, και ρουφώντας πρόθυμα κατάπие το θανατηφόρο ποτό. Με όσα έλεγε φανέρωνε και ποια μέλη του σώματός της κυριεύε η ακαμψία. Τη στιγμή που εκστόμισε ότι η ακαμψία κυριεύει τα σωθικά και την καρδιά της, ζήτησε από τις κόρες της το ύστατο καθήκον, να της κλείσουν τα μάτια με τα χέρια. Στους δικούς μας, αν και είχαν μείνει άφωνοι από το πρωτόφαντο θέαμα, με μάτια γεμάτα δάκρυα, είπε να αποχωρήσουν.

Αυτή η αγέρωχη κυρία, η οποία πέρασε στην αθανασία με την τελευταία συνειδητή της πράξη, ανήκε στην άρχουσα τάξη της Ιουλίδας όπως υποδηλώνει η έγγαιος περιουσία της (*patrimonium*/ στο λατ. κείμ.: *patrimonio*). Ήταν όπως φαίνεται χήρα, μια κι ο σύζυγός της δεν ονομάζεται ανάμεσα στα μέλη της οικογένειάς της (θυγατέρες και εγγόνια) τα οποία παρίστανται στο θάνατό της. Το γεγονός ότι ήταν σε άριστη σωματική και ψυχική κατάσταση, μο-

λονότι πάνω από ενενήντα, επιβεβαιώνει την πληροφορία του Ηρακλείδη Λέμβου ότι στην Κέα, ιδιαίτερα οι γυναίκες απολάμβαναν μακροζωία, κι ότι αυτοκτονούσαν πριν αρρωστήσουν ή υποστούν κάποια αναπηρία.

Η ανώνυμη αυτή κυρία έπαιξε την τελευταία πράξη της ζωής της στο σπίτι της, παρουσία των δύο θυγατέρων της, των εγγονών της, και του Σέξτου Πομπηίου. Αυτός κι η συνοδεία του τη βρήκαν ξαπλωμένη σε μικρή κλίνη (*lectulum*/ στο λατ. κείμε.: *lectulo*), πιθανότατα σε μία από τις κλίνες που ήταν τοποθετημένες στον ανδρώνα: το κυρίαρχο δωμάτιο του ελληνικού σπιτιού μέσα στο οποίο διεξάγονταν συμπόσια κι οικογενειακοί εορτασμοί.⁵⁵ Η κλίνη ήταν στολισμένη με ιδιαίτερη φροντίδα, σα να επρόκειτο για εορταστική περίπτωση. Τί ώρα έφθασαν οι καλεσμένοι, δεν είναι γνωστό.

Στην πραγματικότητα όχι μόνο η μικρή κλίνη αλλά κι ο τρόπος με τον οποίο η υπέργρηη κυρία ξαπλώνει, όπως κι η σπονδή της στον Ερμή, ανακαλούν τα παραφερνάλια και το τελετουργικό εθιμοτυπικό με το οποίο έπιναν κρασί στα αρχαία συμπόσια. Δεδομένου ότι παίρνει το ποτήρι με το δεξί χέρι, πρέπει να στηρίζει τον αριστερό της αγκώνα στο προσκέφαλο της κλίνης. Με τον ίδιο τρόπο έπιναν και ξάπλωναν στα συμπόσια,⁵⁶ όπου χρησιμοποιούσαν ως ποτήρι του κρασιού την κύλικα: ένα ρηχό αγγείο με το οποίο έκαναν επίσης σπονδές.⁵⁷ Με αυτό το συγκεκριμένο είδος ποτηριού, όπως γνωρίζουμε από άλλες μαρτυρίες, οι Κείοι έπιναν το δηλητήριο με το οποίο αυτοκτονούσαν.⁵⁸ Το ποτήρι επομένως μέσα στο οποίο πρόσφεραν το δηλητήριο στην υπέργρηη κυρία πρέπει να ήταν κύλικα. Όσο για τις σπονδές με τις οποίες οι Έλληνες γενικότερα συνόδευαν την οινοποσία, είναι γνωστό ότι πριν φύγουν από το συμπόσιο προσέφεραν την τελευταία σπονδή στον Ερμή.⁵⁹ Στον ίδιο θεό απευθύνει προσευχή και κάνει σπονδή από το περιεχόμενο του ποτηριού της, λίγο πριν αποχωρήσει από τη ζωή, η αριστοκράτισσα της Ιουλίδας. Για τη λατρεία του Ερμή στην πόλη της Ιουλίδας υπάρχουν επι-

55. W. Hoepfner und E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*² (München 1994): 327-28.

56. Η σωστή θέση περιγράφεται από τον Πλούταρχο, *Συμποσιακῶν* 5.6.1 (*Ἡθικά* 679F κ.ε.). Βλ. αναλυτικά, Συκουτρή, *Πλάτωνος Συμπόσιον*²: 30*-31*.

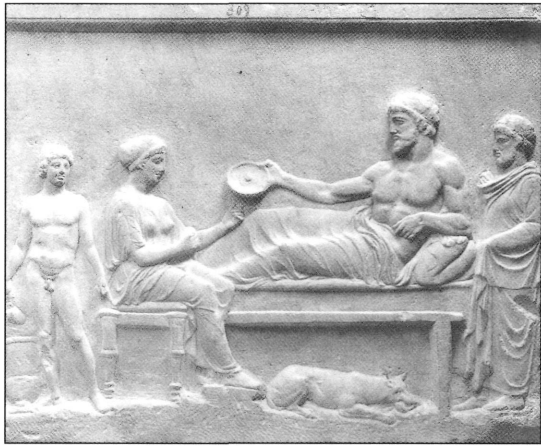
57. G. M. A. Richter and M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases* (New York 1935): 24-25.

58. Βλ. το πολύ γνωστό επίγραμμα του Μελέαγρου στη συλλογή *Epigrammata Graeca*, ed. D. L. Page (Oxford 1975): 290, αρ. 130: ἤλυθον ἄιδην/αὐτοθελεί, Κείων γευσάμενος κυλίκων.

59. D. Tolles, *The Banquet-Libations of the Greeks* (Bryn Mawr 1943, διατρ.): 98-100.

γραφικές ενδείξεις.⁶⁰ Η υπέργρηη όμως κυρία τον επικαλείται με τη συγκεκριμένη ιδιότητά του ως ψυχοπομπού,⁶¹ για να την οδηγήσει χωρίς αγωνία στο καλύτερο μέρος του κάτω κόσμου.

Κατά κάποιο τρόπο η αξιοθαύμαστη αυτή κυρία πεθαίνει στο συμπόσιο που οργανώνει για να αποχωρήσει από τη ζωή πίνοντας δηλητήριο παρουσία των δικών της και άλλων μαρτύρων. Η εικόνα της γηραιάς κυρίας πάνω στη μικρή κλίνη με το ποτήρι στο χέρι θυμίζει τον τρόπο με τον οποίο απεικονίζονται συνήθως ανώνυμοι νεκροί ήρωες σε ανάγλυφα γνωστά ως νεκρόδειπνα.⁶² Ο νεκρός εμφανίζεται ξαπλωμένος σε κλίνη, κρατώντας στο χέρι φιάλη ή ρυτό (αγγεία, όπως κι η κύλικα, για κρασί ή σπονδή).⁶³ Κάποτε ένας γυμνός νεαρός οινοχόος στέκεται πιο χει, έτοιμος να τον σερβίρει κρασί.⁶⁴ (εικ. 3) Συχνά η σύζυγος του νεκρού εικονίζεται σε κάθισμα κοντά στην κλίνη. Το νεκρό ήρωα παρακολουθούν με δέος κοινοί άνθρωποι, οι λεγόμενοι *σεβίζοντες*,⁶⁵ οι οποίοι αποδίδονται σε πολύ μικρότερο μέγεθος, χωρίς οι ίδιοι να συμμετέχουν στα δρώμενα. (εικ. 4) Με ανάλογο δέος ο ρωμαίος Σέξτος Πομπήιος κι η συνοδεία του παρακολουθούσαν άφωνοι την αριστο-

Εικ. 3: Αναθηματικό ανάγλυφο (νεκρόδειπνο) από τον Πειραιά (Στο Εθν. Μουσ.: αρ. 1501) Γύρω στα 400 π.Χ.

60. Βλ. Χ. Βλασσοπούλου στο *Κέα-Κύθνος*: 464 και υπ. 46 (παραπέμπει στον St. Fogelmark, *Chrysaigis, Scripta Minora* (1974-75): 12-13, υπ. 24-30 (στο οποίο δεν είχα πρόσβαση). Για το σπάνιο όνομα μνηός Έρμαίων που μαρτυρείται για την Ιουλίδα, βλ. *Inscriptiones Graecae* II²: 1128.34.

61. Η λατρεία του εμφανίζεται ήδη στην Οδύσσεια 24.1.κ.ε. Βλ. Martin P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, τόμ. I³ (München 1967): 508-510· Burkert (πιο πάνω, υπ. 30): 157-158· R. Garland, *The Greek Way of Death* (Ithaca 1985): 54-55.

62. R. N. Thönges-Stringaris, "Das griechische Totenmahl," *Athenische Mitteilungen* 80 (1965): 1-99, και εικ. 1-30.

63. Βλ. Richter-Milne (πιο πάνω, υπ. 57): 29-30.

64. Βλ. Thönges-Stringaris (πιο πάνω, υπ. 62): 73, αρ. 33-34.

65. Για τη σημασία του σχετικού ρήματος, βλ. στο *Greek-English Lexicon* των Liddell, Scott, and Jones, στο λ. *σεβίζω* (=λατρεύω, τιμώ).

Είχ. 4: Αναθηματικό ανάγλυφο (νεκρόδειπνο) από τον Ωρωπό (Στο Εθν. Μουσ.) Γύρω στα 350 π.Χ.

καθόριζε την τήρηση πένθους) οι ενήλικοι νεκροί της Κέας εισχωρούσαν στον κύκλο των ηρώων.⁶⁶ Γι' αυτό κι απαγορευόταν οι (άρρηνες τουλάχιστον) συγγενείς να φέρουν σημάδια πένθους στην ενδυμασία ή στην κόμμωση.⁶⁷ Αφηρωισμός γυναικών, οι οποίες ανήκαν στην ανώτερη τάξη, μαρτυρείται επιγραφικά από τον 2. αι. π.Χ. και μετά για νησιά (Θήρα)⁶⁸ όχι μακριά από την Κέα. Συνήθως αφηρωίζονταν μαζί με άλλα μέλη της οικογένειάς τους όπως ο σύζυγος και οι γιοι. Αλλά μονάχα στην ελληνορωμαϊκή εποχή οι γυναίκες που παρευρίσκονταν σε οικογενειακά συμπόσια ξάπλωναν σε κλίνες,⁶⁹ όπως η αριστοκράτισσα της Ιουλίδας. Ένα προνόμιο το οποίο κρατούσαν παλαιότερα μόνο οι άνδρες.

4. Ο 'γρήγορος κι εύκολος' θάνατος με φρεσκοτριμμένο κώνειο

Μολονότι ο θάνατος της υπέργερης κυρίας δεν ήταν ακαριαίος, ήταν όμως σχετικά γρήγορος κι ανώδυνος. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει η περιγραφή των διαδοχικών συμπτωμάτων της δηλητηρίασης από τον Βαλέριο Μάξιμο, με εξαίρεση τη στιγμή του θανάτου, κατά την οποία ούτε ο ίδιος ούτε οι άλλοι

66. G. Welter, «Αριστείδης νομοθέτης της Κέω», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1953-54, τόμ. III: 158-159.

67. *Heraclidis Lembi Excerpta Politiarum*, ed. and tr. Dilts: 24, αρ. 28: *ἐπὶ δὲ τοῖς τελευτῶσιν οὐδὲν ἐστὶ πένθος ἐν ἀνδράσι περὶ ἐσθῆτα ἢ κουράν, μητρὶ δὲ νέου τελευτήσαντος ἐνιαυτός.*

68. Βλ. την πολύ γνωστή διαθήκη της Επικτήτας στο F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques* (Paris 1969): 230, αρ. 135. Σχολιάζεται από τον Garland (πιο πάνω, υπ. 61): 108-110.

69. Βλ. Λουκιαν. *Συμπόσιον ἢ Λαπίθαι*. 8. Παλαιότερα κάθονταν σε τραπέζια φαγητού.

ρωμαίοι προσκεκλημένοι ήταν παρόντες. Η υπέργρηη κυρία ανακοίνωνε τη δράση του δηλητηρίου πάνω της, χωρίς να μετακινήθει από την κλίνη στην οποία ξάπλωνε, ενώ τα μέλη της, το ένα μετά το άλλο, παρέλυαν από ακαμψία. Όταν τελικά ένοιωσε το θάνατο να κυριεύει τα σωθικά και την καρδιά της, άσκησε το τελευταίο της δικαίωμα: ζήτησε από τις θυγατέρες της να της κλείσουν τα μάτια, κι απέπεμψε τους ξένους από το έσχατο θέαμα.

Είναι σήμερα γνωστό ότι το πιο χαρακτηριστικό σύμπτωμα της δηλητηρίασης με κωνεΐνη είναι η ανιούσα κινητική παράλυση (*ascending motor paralysis*).⁷⁰ Στο σύμπτωμα αυτό αντιστοιχεί η ακαμψία που κατέλαβε το ένα μετά το άλλο τα μέλη της υπέργρηης κυρίας. Είναι επίσης γνωστό ότι ο θάνατος από κώνειο οφείλεται τελικά σε ασφυξία, όταν παραλύσουν οι μυς της αναπνοής και τα μυελικά κέντρα.⁷¹ Την ασφυξία συνοδεύει ένα πλάκωμα στο στήθος. Την αίσθηση αυτή πιθανότατα απέδωσε η αριστοκράτισσα της Ιουλίδας ως «ακαμψία που κυριεύει τα σωθικά και την καρδιά της». Κατά τα άλλα δε φαίνεται να ένοιωσε πόνο ή αγωνία θανάτου, τουλάχιστον όσο οι ρωμαίοι μάρτυρες ήσαν παρόντες. Έτσι η αναχώρησή της από τη ζωή φαίνεται ότι έγινε σχετικά γρήγορα κι εύκολα.

Με παρόμοιο τρόπο τετρακόσια περίπου χρόνια πριν (το 399 π.Χ.) είχε πεθάνει με κώνειο ο Σωκράτης, σύμφωνα με την περιγραφή του Πλάτωνα στον *Φαίδωνα* (117a-118a). Όπως η αριστοκράτισσα της Ιουλίδας, έτσι κι ο Σωκράτης παίρνει την κύλικα από το χέρι του δεσμοφύλακα και πίνει πρόθυμα κι εύκολα το δηλητήριο, αφού προηγουμένως ρωτά αν μπορεί να κάνει από το ποτό του μία σπονδή. Επειδή όμως η απάντηση του δεσμοφύλακα είναι έμμεσα αρνητική, προσεύχεται απλά μόνο στους θεούς να γίνει ευτυχισμένη η μετοικεσία του στον άλλο κόσμο. Ο Σωκράτης ωστόσο δεν είναι ξαπλωμένος σε μικρή κλίνη όταν παίρνει στο χέρι του την κύλικα, όπως η αριστοκράτισσα της Ιουλίδας. Είναι μάλλον καθισμένος ανάμεσα στους μαθητές του. Κι όταν πίνει το δηλητήριο, σηκώνεται κι αρχίζει να περπατά πάνω κάτω, ωστόσο αισθάνεται τα σκέλη του βαριά και ξαπλώνει, όπως του έχει υποδείξει ο δεσμοφύλακας. Εκεί παραμένει σκεπασμένος με κουβέρτα ή κάλυμμα. Ανακοινώσεις για τη δράση του δηλητηρίου κάνει στην περίπτωση αυτή ο ίδιος ο δεσμοφύλακας. Αρχίζει να εξετάζει και να πιέζει τα πόδια και

70. Ober, "Did Socrates Die of Hemlock Poisoning?": 119.

71. Στο ίδιο.

τις κνήμες του Σωκράτη για να διαπιστώσει αν πάγωσαν και παρέλυσαν. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του όταν τα συμπτώματα αυτά φθάσουν στην καρδιά, τότε ο Σωκράτης θα πεθάνει. Όταν πράγματι παγώνει σχεδόν η περιοχή γύρω από την καρδιά, ο Σωκράτης ξεσκεπάζει το κεφάλι του για να εκφράσει την τελευταία του επιθυμία. Λίγο αργότερα κινείται, κι ο δεσμοφύλακας τον ξεσκεπάζει για να διαπιστώσει το θάνατό του.

Η γαλήνια κι ειρηνική αυτή εικόνα του θανάτου του Σωκράτη αμφισβητήθηκε το 1982 από το γιατρό William Ober.⁷² Τα επιχειρήματα στα οποία στηρίχθηκε ήταν ορισμένα δυσάρεστα συμπτώματα της δηλητηρίασης με κώνειο, τα οποία περιγράφονται όχι μόνο στα *Ἀλεξιφάρμακα* του Νίκανδρου⁷³ αλλά και σε σύγχρονες ιατρικές πραγματείες. Ο Νίκανδρος αναφέρει το γύρισμα των ματιών, το πνίξιμο στο λαιμό και στην τραχεία, το ασφυκτικό πιάσιμο της αναπνοής και τη διαταραγμένη συνείδηση.⁷⁴ Οι σύγχρονοι συγγραφείς προσθέτουν στα χαρακτηριστικά συμπτώματα τη δύσπνοια με την κυάνωση, αλλά επιμένουν αντίθετα ότι η συνείδηση διατηρείται ως το τέλος.⁷⁵ Τα τελευταία δύο συμπτώματα θα πρέπει να εκδηλώθηκαν αφού ο Σωκράτης ξάπλωσε και σκέπασε το κεφάλι του.

Ο Ober ωστόσο αγνοούσε όχι μόνο την περιγραφή του γαλήνιου κι ήρεμου θανάτου της αριστοκράτισσας της Ιουλίδας αλλά και τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο οι Κείοι χρησιμοποιούσαν το κώνειο ώστε να πεθαίνουν γρήγορα κι εύκολα. Πρόκειται για μία επινόσή τους η οποία φαίνεται έγινε γνωστή και στους Αθηναίους στα τέλη του 5. αι. π.Χ. Στην επινόηση αυτή των Κείων αναφέρεται το εξής απόσπασμα από το Θεόφραστο (*Περὶ φυτῶν ἱστορίας* 9.16.9):

Ὅτι ο τρόπος που χρησιμοποιούμε τα διάφορα φάρμακα κάνει τη διαφορά, ἀπὸ πολλὰ πράγματα εἶναι φανερό· ἐπειδὴ κι οἱ Κείοι πρὶν δὲν χρησιμοποιοῦσαν τὸ κώνειο με τὸν τρόπο που περιέγραψα πιο πάνω, ἀλλὰ ἀπλὰ τὸ ἐτριβαν γιὰ χρῆση, ὅπως ἔκανε κι ὁ ὑπόλοιπος κόσμος· τῶρα ὅμως οὔτε ἕνας δὲ θα τὸ ἐτριβε ἔτσι, ἀλλὰ ἀφοῦ πρῶτα ἀφαιρέσουν ξεφλουδίζοντας τὸ φλοιό, διότι αὐτός εἶναι που προξενεῖ δυσκολία ἐπειδὴ εἶναι δύσπεπτος, ὕστερα τὸ κοπανίζουν σε

72. Βλ. στο ἴδιο: 118 κ.ε.

73. Πρόκειται γιὰ διδακτικὸ ποίημα σε δακτυλικὸ ἐξάμετρο γιὰ τὰ φάρμακα που εἶναι χρήσιμα σε διαφόρων ειδῶν δηλητηριάσεις.

74. Νίκανδρ. *Ἀλεξιφάρμακα* 186-194.

75. Ober, "Did Socrates Die of Hemlock Poisoning?": 119-120.

γουδί, κι αφού το κοσκινίσουν σε φιλή κρησάρα, το ραντίζουν με νερό και το πίνουν, ώστε ο θάνατος να είναι γρήγορος κι εύκολος.

Τον τρόπο αυτό με τον οποίο έτριβαν μία θανατηφόρα δόση κωνείου υιοθέτησαν, όπως φαίνεται, κι οι Αθηναίοι για ορισμένες κατηγορίες καταδίκων τους οποίους κανονικά θανάτωναν με κατακρημνισμό στο λεγόμενο βάραθρο ή όρυγμα.⁷⁶ Είναι γνωστό ότι οι αρχαιότερες (έμμεσες) αναφορές σε θανάτους Αθηναίων με φρεσκοτριμμένο κώνειο σε γουδί γίνονται στους Βατράχους του Αριστοφάνη, έργο που χρονολογείται στα 405 π.Χ.⁷⁷ Δεν έχει όμως ποτέ πριν επισημανθεί ότι ο Αριστοφάνης: 1) χαρακτηρίζει το θάνατο με φρεσκοτριμμένο κώνειο ως γρήγορο, και 2) αναφέρει ότι το κώνειο επιδρά αμέσως (παγώνοντας τα πόδια).⁷⁸ Τα τρία αυτά χαρακτηριστικά (φρεσκοτριμμένο κώνειο, γρήγορος θάνατος κι άμεση επίδραση του δηλητηρίου) όπως επίσης και το γεγονός ότι το ποτήρι, στο οποίο οι Αθηναίοι κατάδικοι έπιναν το κώνειο, ήταν η κύλικα,⁷⁹ υποδηλώνουν νομίζω ότι η πρακτική αυτή υιοθετήθηκε από την Κέα, πιθανότατα λίγο πριν το 405 π.Χ.⁸⁰

5. Ευθανασία με δηλητήριο ανάμικτο με κώνειο στη Μασσαλία

Ότι το δηλητήριο (*venenum*) με το οποίο αυτοκτόνησε η αριστοκράτισσα της Ιουλίδας ήταν κώνειο (*cicuta*), φαίνεται από ένα παρόμοιο παράδοξο έθιμο στο οποίο αναφέρεται ο Βαλέριος Μάξιμος στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο. Στην ελληνική αποικία της Μασσαλίας χρησιμοποιούσαν ένα

76. Πρόκειται για άτομα καταδικασμένα σε θάνατο για πολιτικά ή θρησκευτικά εγκλήματα τα οποία είχαν το προνόμιο να αυτοκτονήσουν στη φυλακή με κώνειο για το οποίο οι ίδιοι πλήρωναν. Βλ. E. Cantarella, *I supplizi capitali in Grecia e a Roma*² (Milano 1991): 106-116.

77. Αριστοφ. Βάτραχοι: 123-126, πρβ. 1049-1051. Πρώτος ο R. J. Bonner ("The Use of Hemlock for Capital Punishment," στο *Athenian Studies, Harvard Studies in Classical Philology Suppl.* 1 [1940]): 299 παρατήρησε ότι στο πρώτο από τα δύο αποσπάσματα ο ποιητής επιδεικνύει μία γνώση για τα αποτελέσματα της δηλητηρίασης με κώνειο, η οποία δε θα μπορούσε να έχει αποκτηθεί από περιστασιακές αυτοκτονίες που είναι συνήθως ιδιωτικές υποθέσεις.

78. Αριστοφ. Βάτραχοι: 123-126: *ἀλλ' ἔστιν ἀτραπὸς ξύντομος τετριμμένη/ ἢ διὰ θυείας...εὐθὺς γὰρ ἀποπήγνυσι τάντικνήμια.*

79. Βλ. πιο πάνω, σελ. 25.

80. Ο Bonner (πιο πάνω, υπ. 77): 299 θεωρεί πιθανή την εισαγωγή (sic) του κωνείου στην Αθήνα για την εκτέλεση καταδίκων μέσα στο β' μισό του 5.αι., σε αντίθεση με την παλαιότερη άποψη ότι το κώνειο εισήχθη για πρώτη φορά από τους Τριάκοντα το 404 π.Χ. Το επιχείρημά του είναι αναμφίβολα ορθό.

δηλητήριο (αγνώστου συστάσεως) με ανάμιξη κωνείου. Το δηλητήριο αυτό φυλαγόταν δημόσια από την ίδια την πολιτεία η οποία το χορηγούσε σε όποιον εξέθετε ενώπιον της Βουλής των Εξακοσίων τους λόγους για τους οποίους επιθυμούσε να πεθάνει. Σύμφωνα με τον Βαλέριο Μάξιμο, το έθιμο αυτό δεν ήταν γαλατικό, δηλ. τοπικό· κατά τη γνώμη του είχε μεταφερθεί από την Ελλάδα γιατί το τηρούσαν ακόμη στην Κέα την εποχή που ο ίδιος είχε επισκεφθεί με τον Σέξτο Πομπήιο την Ιουλίδα. Ο Βαλέριος Μάξιμος άντλησε προφανώς τις πληροφορίες του για το έθιμο των Μασσαλιωτών όχι από προσωπική του εμπειρία αλλά από κάποια άγνωστη σε μας πηγή (2.6.7-8):

Δηλητήριο με ανάμιξη κώνειου φυλάγουν στην πολιτεία αυτή δημόσια και το προορίζουν για κείνον που εκθέτει ενώπιον των Εξακοσίων-αυτό είναι το αντίστοιχο όνομα της συγκλήτου-τις αιτίες για τις οποίες πρέπει να του είναι επιθυμητός ο θάνατος. Η διαδικασία είναι αξιοπρεπής, καλοπροαίρετη· δεν επιτρέπει να φύγει κανείς από τη ζωή αυθαίρετα, ενώ παρέχει, σε όποιον είναι βέβαιος ότι επιθυμεί να αφήσει τη ζωή, ένα γρήγορο μέσο θανάτου. Το έθιμο αυτό που έχουν οι Μασσαλιώτες δεν δημιουργήθηκε στη Γαλατία. Μεταφέρθηκε, όπως νομίζω, από την Ελλάδα γιατί παρατήρησα ότι το διατηρούσαν ακόμη στο νησί Κέα την εποχή που πήγα στην Ασία με τον Σέξτο Πομπήιο και μπήκα στο φρούριο της Ιουλίδας.

Από τη διατύπωση του Βαλέριου Μάξιμου ότι το έθιμο αυτό το διατηρούσαν ακόμη στην Κέα όταν ο ίδιος μπήκε στο φρούριο της Ιουλίδας, γίνεται φανερό ότι οι πληροφορίες του για το μασσαλιωτικό έθιμο ανάγονται σε παλαιότερη εποχή. Πόσο παλαιά ήταν η σχετική πρακτική ευθανασίας στη Μασσαλία, δεν γνωρίζουμε. Η αποικία της Μασσαλίας ιδρύθηκε από Φωκαείς το 600 π.χ. στην περιοχή των Λιγύων Σαλλύων (Σεγοβριγίων).⁸¹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το αρχικό της πολίτευμα ήταν εξαιρετικά ολιγαρχικό, μόνο λίγοι πολίτες είχαν πρόσβαση στις τιμές δηλ. τα αξιώματα, με την πάροδο των χρόνων όμως τα αξιώματα ανοίχθηκαν σε περισσότερους.⁸² Η μασσαλιωτική Βουλή των Εξακοσίων, η οποία αναφέρεται για πρώτη φορά σε τιμητικό ψήφισμα των Λαμψακηνών χρονολογημένο στο 196 π.Χ.,⁸³ δεν είχε ακόμη πιθανότατα συσταθεί την εποχή του Αριστοτέλη.⁸⁴ Πληροφορίες για τη Βουλή

81. Βλ. H. G. Wackernagel, στη *Realencyclopädie d. class. Altertumswissenschaft* 14 (1930): 2130· Βλ. επίσης A. L. F. Rivet και J. F. Drinkwater στο *The Oxford Classical Dictionary*³ στο λ. *Massalia*.

82. Αριστοτ. *Πολιτικά* (Bekker) 1305b 2 κ.ε.

83. *Die Inschriften von Lampsakos* (ed. P. Frisch): 4.48.

αυτή παρέχει ο Στράβων.⁸⁵ Τα ισόβια μέλη της εκαλούντο *τιμούχοι*. Προήδρευαν 15 οι οποίοι διεχειρίζοντο τα τρέχοντα, ενώ τρεις, οι πιο ισχυροί, προήδρευαν των δεκαπέντε. Ένας *τιμούχος* δεν μπορούσε να γίνει ένας από αυτούς τους τρεις αν δεν είχε παιδιά ή αν δεν καταγόταν από ανθρώπους που ήταν επί τρεις γενιές πολίτες.

Το επιχείρημα του Βαλέριου Μάξιμου ότι το έθιμο των Μασσαλιωτών είχε μεταφερθεί από την Ελλάδα, δηλ. από την Κέα, δεν επιβεβαιώνεται από όσα είδαμε ως τώρα. Οι Κείοι έπιναν σκέτο φρεσκοτριμμένο κώνειο με νερό, ενώ στη Μασσαλία, αντίθετα, το κώνειο ήταν ένα από τα άγνωστα κατά τα άλλα συστατικά ενός θανατηφόρου δηλητηρίου. Ένα παρόμοιο δηλητήριο από χυμό κωνείου, παπαρούνας κι άλλων άγνωστων φυτών, είχε εφεύρει και στην Ελλάδα ένας Θρασύας από τη Μαντίνεια.⁸⁶ Η ακριβής σύστασή του όμως φαίνεται ότι παρέμεινε μυστική. Μία άλλη διαφορά από την Κέα είναι ότι στη Μασσαλία η ίδια η πολιτεία χορηγούσε το δηλητήριο σε όποιον πολίτη εξέθετε στη Βουλή των Εξακοσίων τους λόγους για τους οποίους επιθυμούσε να πεθάνει. Πιθανότατα αυτή η πρακτική ευθανασίας στη Μασσαλία ήταν παλαιότερα προνόμιο αριστοκρατικό.

Τελειώνω παραφράζοντας τα λόγια με τα οποία ο Βαλέριος Μάξιμος αξιολογεί το μασσαλιωτικό έθιμο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διαδικασία *ευθανασίας* στη Μασσαλία ήταν αξιοπρεπής γι' αυτόν που είχε λόγους να πεθάνει και καλοπροαίρετη εκ μέρους αυτών που του παρείχαν το θανατηφόρο μέσο. Κανείς δεν έφευγε αυθαίρετα από τη ζωή, ενώ αντίθετα, όποιος έπρεπε να φύγει, είχε πρόσβαση σε ένα μέσο γρήγορου θανάτου, με την έγκριση πάντοτε των αρχών, δηλ. της Βουλής των Εξακοσίων.

84. Βλ. Wackernagel (πιο πάνω, υπ. 81): 2139.

85. Στράβ. 4.1.5 C179.

86. Θεόφραστ. *Περί φυτών ιστορίας* 9.16.8.